

चंद्रपूर जिल्ह्यातील पीकरचनेचे बदलते स्वरूप : अर्थशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. स्वप्निल एस. बोबडे^१ व डॉ. समित माहोरे^२

^१अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

म.ज्यो. फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

^२सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

Corresponding Author : swapnilbobademjif@gmail.com, drsamitmahore@gmail.com

Communicated : 26.03.2022

Revision : 29.03.2022

Published : 02.05.2022

Accepted : 02.04.2022

सारांश :

चंद्रपूर हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा जिल्हा असून जिल्ह्यातील ७९ टक्के लोकसंख्या ही शेतीवरच उपजिविका करतात. जिल्ह्यात एकूण १५ तालुके आहेत. ११४४३ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ असलेला हा जिल्हा आकारमानाने महाराष्ट्र राज्यात १४ व्या क्रमांकावर असून हे क्षेत्र राज्यात ३.५ टक्के आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यात विविध प्रकारची जमीन आढळून येते. वर्धा नदीच्या खोऱ्यातील काळ्या कसदार जमिनीत कापूस, गहू, डाळी, सोयाबिन आणि ज्वारी अशा प्रकारची पिके तर वैनगंगा खोऱ्यातील काळसर जमिनीत प्रामुख्याने भाताचे पीक घेण्यात येते.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये अभ्यास कालावधी दरम्यान कापूस या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. आणि एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात घट होत आहे. एकूण तेलबियांच्या पिक क्षेत्रामध्ये सोयाबिन या पिकाचे क्षेत्र वाढलेले आहे. एकूण तृणधान्य, एकूण ज्वारी या पिकाखालील क्षेत्र कमी होत आहे. यावरून असे लक्षात येते की, चंद्रपूर जिल्ह्यातील पिक रचनेत मोठे बदल होत आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतकरी परंपरागत पिकांकडून नगदी पिकाकडे वळल्याचे पीक रचनेवरून दिसून येते.

बीजशब्द : भूमीची उत्पादकता, मानवी श्रम, धारणक्षेत्र, विपणन व्यवस्था, शासकीय धोरण, दर हेक्टर उत्पादन, खंडप्राय देश, पीकरचना, जमीन धारणा, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान.

प्रस्तावना :

जमीन ही निसर्गाची देणगी आहे. भूमीची उत्पादकता आणि मानवी श्रम यांच्या संयोगाने उत्पादन होते. या दोन साधनांना उत्पादनाची मुलभूत साधने म्हणूनच ओळखले जाते. शेती विकास हा जमिनीची सुपीकता विहीत धारणक्षेत्र, सिंचनव्यवस्था, वेळेवर पडणारा पाऊस, शेती करण्याचे तंत्र, खतांची उपलब्धता, रासायनिक आणि सेंद्रिय खतांचा वापर, विपणन व्यवस्था, बि-बियाणे, विपणन व्यवस्था, शेतमालाला मिळणारी किंमत, वित्त पुरवठा, शासकीय धोरण व त्याची अमलबजावणी इत्यादी विविध घटकावर अवलंबून असतो. या सर्व घटकांचा जो अंतिम परिणाम शेती विकासावर दिसायला पाहिजे तो शेतमालाचे एकूण उत्पादन व दर हेक्टर उत्पादन या परिमापकांच्या साहाय्याने अभ्यासता येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. आज ही ५२.२ टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. भारताच्या वाट्याला जागतिक भूभागापैकी २.४ टक्के भूभाग आणि जागतिक

लोकसंख्येपैकी १७ टक्के लोकसंख्या वाट्याला आली आहे. राष्ट्रीय उत्पादनात शेतीचा वाटा १४ टक्के एवढा आहे. भारत हा खंडप्राय देश असल्याने प्रत्येक राज्याचे हवामान, भू-रचना, पर्जन्यमान, पीकरचना भिन्न-भिन्न आहेत. भारतीय शेतकऱ्यांची जमीन धारणा (होल्डींग) सरासरी अडीच एकरच्या आत आहेत. व यात सतत घट होत आहे. जगात अमेरिकेची सरासरी होल्डींग ४५० एकर, ब्राझील २०० ते १००० एकर, ऑस्ट्रेलिया सरासरी ५००० एकर याची तुलना केली तर आपल्या देशातील कृषी धारण क्षेत्र किती कमी आहे हे दिसून येते.

आंतरराष्ट्रीय तुलना :

जगातील इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील शेतकऱ्यांकडे असलेले जमिनीचे क्षेत्र खूपच लहान आहे.

१९७०-१९७१ आणि २०१०-२०११ या कालावधीत जवळ-जवळ सर्व राज्यांमधील जमीन धारणेच्या सरासरी क्षेत्रात घट झालेली आहेत. महाराष्ट्राचे धारण क्षेत्र १.४५ हेक्टर इतके कमी झालेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

शास्त्रीय अभ्यासाच्या अनुषंगाने संशोधनासाठी काही उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवलेली आहेत. कारण कोणतेही संशोधन उद्दिष्ट्यांच्या आधारेच पुढे जात असते. म्हणजेच संशोधकामध्ये उद्दिष्ट्ये असल्याने उद्दिष्ट्यांच्या पूर्तीसाठी संशोधन कामामध्ये उत्सुकता निर्माण होत असतेय म्हणून माझ्या संशोधनाची सर्वसाधारण उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

(१) चंद्रपूर जिल्ह्यातील कृषी उत्पादन आणि उत्पादकतेचे अध्ययन करणे.

(२) चंद्रपूर जिल्ह्यातील पीक रचनेत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्य :

(१) चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतकरी परंपरागत पिकांकडून नगदी पिकाकडे वळल्याचे पीक रचनेवरून दिसून येते.

पीक रचना :

विशिष्ट वेळी विविध पिकांच्या लागवडीखालील एकूण क्षेत्राचे किती प्रमाण वाटले गेले आहे. याची रचना त्या भागातील पीक पद्धती दर्शविते. ;जम चतवचवतजपवद वी तमं नदकमत कर्पमितमदज बतवचे ज चचवपदज वी जपउमद्द पिकांचे वेगवेगळे गट पाडले जातात. अन्नधान्याची पिके, अन्नधान्य सोडून इतर नगदी पिके इत्यादी विशिष्ट वेळेस लागवडीच्या एकूण क्षेत्रापैकी किती प्रमाण अन्नधान्याच्या पिकाखाली किती प्रमाण इतर पिकाखाली आहे. यावरून पिकरचना लक्षात येते. जर हे प्रमाण बदलले तर पिकरचना बदलली असे म्हणतात.

पिक रचनेतील बदल :

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीला एकूण लागवडीखालील शेतजमिनीपैकी सुमारे ८३ टक्के शेतजमीन अन्नधान्याच्या पिकाखाली व सुमारे १७ टक्के बिगर अन्नधान्य पिकाखाली असल्याचे दिसून येते. एकूण लागवडीखाली शेती क्षेत्रात अन्नधान्य पिकविणाऱ्या व बिगर अन्नधान्य पिकविणाऱ्या कृषी क्षेत्राचा हिस्सा किंवा टक्केवारी.

सन १९५०-५१ मध्ये अन्नधान्याखालील क्षेत्र ७५ टक्के व बिगर अन्नधान्याखालील क्षेत्र २५ टक्के आहे आणि १९७०-७१ आणि २०००-०१ मध्ये हे प्रमाण अन्नधान्याखालील क्षेत्र कमी होत आहे आणि बिगर अन्नधान्याखालील क्षेत्र वाढत आहे. परंतु २०१०-११ मध्ये अन्नधान्याखालील क्षेत्र वाढत असून बिगर अन्नधान्याखालील क्षेत्र कमी झाले आहे. कारण अन्नधान्यातील वाढत्या किंमती व त्याचा फायदा घेण्यासाठी शेतकऱ्यांचा अन्नधान्याकडे पाहण्याचा व्यापारी दृष्टीकोन ठेवून उत्पादनात वाढ केली आहे. दुसरे कारण

म्हणजे सुधारित बि-बियाणांचा व आधुनिक शेतीतंत्राच्या वापरामुळे अन्नधान्याचे पिक घेणे अधिकाधिक फायद्याचे होत असल्याचे दिसून येत आहे.

चंद्रपूर हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा जिल्हा असून जिल्ह्यातील ७९ टक्के लोकसंख्या ही शेतीवरच उपजिविका करतात. जिल्ह्यात एकूण १५ तालुके आहेत. ११४४३ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ असलेला हा जिल्हा आकारमानाने महाराष्ट्र राज्यात १४ व्या क्रमांकावर असून हे क्षेत्र राज्यात ३.५ टक्के आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात एकूण १७९२ गावे असून त्यापैकी १४६३ वस्ती असलेले व ३२९ निर्जन गावे आहेत. जिल्ह्याचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ११४२ मि.मी. आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यात विविध प्रकारची जमीन आढळून येते. वर्धा नदीच्या खोऱ्यातील काळ्या कसदार जमिनीत कापूस, गहू, डाळी, सोयाबिन आणि ज्वारी अशा प्रकारची पिके तर वैनगंगा खोऱ्यातील काळसर जमिनीत प्रामुख्याने भाताचे पीक घेण्यात येते. चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये सिमांत व लहान शेतकऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. आणि ते अजूनही मागास तंत्रज्ञानाचा अवलंब करतांना दिसून येतात. त्यामुळे कृषी उत्पादन व उत्पादकतेच्या तुलनेत चंद्रपूर जिल्हा इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत मागासलेला असल्याचे दिसून येते. कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता निश्चित करणारा पीकरचना हा महत्वाचा घटक आहे. पीक रचना निश्चित करतांना शेतकऱ्यांना अनेक घटकांचा विचार करावा लागतो. लोकांची अन्नधान्याकरिता असणारी मागणी, शेतकऱ्यांचे संभाव्य उत्पादन, बाजारपेठेतील शेतमालाला मिळणाऱ्या किंमती, श्रमिकांची उत्पादकता, भांडवल व विपणन इत्यादी सुविधांची उपलब्धता इत्यादी घटकांचा विचार केला जातो.

चंद्रपूर जिल्ह्यात प्रामुख्याने कापूस, मिरची, तांदूळ, गहू, हरभरा, ज्वारी, मूंग, उडीद, सोयाबिन इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. आज मोठ्या प्रमाणात शेती करण्याच्या पद्धतीवर नवीन कृषी तंत्रज्ञानाचा प्रभाव पडला असून त्या अनुषंगाने पीक रचनेत महत्वपूर्ण बदल झाले आहेत. नवीन तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे सिंचन क्षेत्रात वाढ झाली असून त्याचाही पीक रचनेवर परिणाम झाला आहे. पीक रचना ही प्रामुख्याने अन्नधान्ये पिकांनी प्रभावीत झाली असून अलिकडील काळात अन्नधान्ये पिकांचा वाटा कमी होऊन बिगर अन्नधान्ये पिकांचा वाटा वाढत असल्याचे दिसून येते. शेतकरी पारंपारिक पिकाकडून नगदी पिकांकडे वळू लागले आहेत. हा बदल विशिष्ट पिकांखालील असणाऱ्या क्षेत्रातील बदलावरून दिसून येतो.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील विविध पिकाखालील एकूण क्षेत्र :

सन २००८-२००९ ते २०१९-२०२० या अभ्यास कालावधी दरम्यान चंद्रपूर जिल्ह्यातील विविध पिकांखालील एकूण क्षेत्र पुढील तक्ता क्र. ४ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक ४ मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील विविध पिकांखालील एकूण क्षेत्र दर्शविण्यात आले आहे. यावरून असे दिसून येते की, अभ्यास कालावधी दरम्यान चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये सन २००८-०९ मध्ये विविध पिकाखालील एकूण क्षेत्र हे ५१५७७९ मध्ये सर्वाधिक ५४८८५४ हेक्टर एवढे झाले तर सन २०१९-२०२० मध्ये ते कमी होऊन ५१३४६५.९२ हेक्टर एवढे झाले.

अभ्यास कालावधी दरम्यान चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये सन २००८-०९ मध्ये कापूस या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण ११.९२ टक्के एवढे होते. या कालावधीत एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्राचे प्रमाण ६०.२५ टक्के तर एकूण तेलबिया या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण २६.११ टक्के एवढे आहे. सन २००९-२०१० मध्ये एकूण तृणधान्ये व एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र कमी होऊन ते अनुक्रमे ४३.३६ टक्के तसेच ५७.३४ टक्के एवढे झाले. त्यानंतर कापूस पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण सतत वाढत आहे. ते २०१८-२०१९ मध्ये ३३.१० टक्के एवढे झाले. तसेच एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र ५२.९३ टक्के एवढे होते. एकूण तेलबिया पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण कमी अधिक होत आहे. तेलबिया पिकांमध्ये सोयाबिन या तेलबियाच्या पिकाखालील क्षेत्रात अभ्यास कालावधीदरम्यान मोठी वाढ झालेली दिसून येते. अन्नधान्य पिकाखालील एकूण क्षेत्रामध्ये सन २००८-०९ मध्ये सर्वाधिक प्रमाण हे एकूण तृणधान्य पिकाखालील क्षेत्राचे ४६.२५ टक्के एवढे होते. तर २००९-१० मध्ये घट होऊन ते प्रमाण ४३.३६ टक्के एवढे झाले. एकूण कडधान्य पिकाचे प्रमाण २००८-०९ मध्ये १३.९८ तर २००९-१०, २०१२-१३, २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे १३.९७ टक्के, ११.९७ टक्के, ११.३१ टक्के, ११.१६ टक्के, १३.५१ टक्के एवढे झाले आहे. पिकांच्या क्षेत्रामध्ये विपेश बदल झालेला आढळून येत नाही. २००८-०९ मध्ये एकूण तृणधान्य पिकांमध्ये तांदूळ पिकाचे क्षेत्र हे सर्वाधिक होते. २००८-०९, २००९-१०, २०१२-१३, २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ या अभ्यास कालावधीमध्ये तांदूळ पिकाचे क्षेत्र अनुक्रमे २९.६३ टक्के, ३०.२२ टक्के, ३७.८३ टक्के, ३३.८६ टक्के, ३३.६२ टक्के, ३४.३७ टक्के, ३४.६१ टक्के याप्रमाणे तांदूळ

पिकांच्या क्षेत्रामध्ये सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते. २००८-०९ मध्ये एकूण ज्वारी पिकाचे क्षेत्र ११.८० टक्के एवढे होते. ते सातत्याने कमी होऊन २०१२-१३ मध्ये तर फक्त १.९८ टक्के एवढे झाले. एकूण कडधान्यामध्ये सन २००८-०९ मध्ये तुरीच्या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण ५.३१ टक्के एवढे होते. यात सन २०१८-१९ मध्ये घट होऊन ते ३.९८ टक्के एवढे झाले. या कालावधी दरम्यान हरभरा पिकाखालील क्षेत्रामध्ये मात्र २.२७ वरून ३.४३ एवढी वाढ झालेली दिसून येते.

व्यक्तिगत कृषीमधील पिकाची निवड ही भौतिक, आर्थिक घटकावर अवलंबून असली तरी पिकरचना निर्माण करण्यात सामाजिक घटकही कारणीभूत असतात. किंमत या घटकाशिवाय पिकांमध्ये बदल करण्यास शेतकरी सहजासहजी तयार होत नाहीत. भारताच्या पिकरचनेत अन्नधान्याचे महत्व अतिशय जास्त असल्यामुळे स्वातंत्र्यापूर्वी एकूण लागवड क्षेत्रापैकी जवळपास ८३ टक्के क्षेत्र अन्नधान्याखालील असायचे पुढील काळात हरितक्रांती किंवा अनेक बदलामुळे हे प्रमाण कमी होत गेले.

चंद्रपूर जिल्ह्यातील पीकरचनेच्या बदलाची कारणे –

- (१) सिंचनसुविधांच्या वाढत्या प्रमाणामुळे पिकरचनेत बदल झाला आहे.
- (२) आधुनिक तंत्रज्ञान जसजसे प्रचलित होत गेले. तस-तसे अन्नधान्याखालील क्षेत्राचे प्रमाण घटून बिगर अन्नधान्याखालील म्हणजे नगदी पिकांचे क्षेत्र वाढत गेले.
- (३) हरित क्रांतीचा प्रभावामुळे पिकरचनेत बदल झाला आहे.
- (४) नगदी पिकांना योग्य मोबदला व वाढती मागणी असल्यामुळे पिकरचनेत बदल झाला आहे.
- (५) कृषीचे व्यापारीकरण झाल्याने अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्र कमी झाले.

उपाययोजना :

- चंद्रपूर जिल्ह्यातील पीकरचनेचे महत्व लक्षात घेता उपलब्ध साधनांचा पर्याप्त वापर करून कृषी विकासाची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी खालील उपाययोजनांची गरज आहे.
- (१) चंद्रपूर जिल्ह्यात कोरडवाहू जमीन अधिक असल्यामुळे तेथील ओलिताखालील क्षेत्र वाढविण्यासाठी शासकीय पातळीवरून प्रयत्न व्हायला पाहिजे.
 - (२) स्थानिक बाजारपेठेतील कच्चा मालाची मागणी लक्षात घेता त्या पिकांच्या लागवडीला प्रोत्साहन द्यायला हवे.
 - (३) सुधारित बी-बियाणांचा पुरवठा शासनाने आपल्या पातळीवर करावा.

(४) कृषी अवजारे तसेच कृषी आदानांची खरेदी शेतकऱ्यांना सुलभ होण्याकरिता अल्प व्याजदराने वित्त पुरवठ्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.

(५) सिंचनाची सुविधा कमी प्रमाणात असल्यामुळे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना कमी पाणी लागणाऱ्या पिकांना प्राधान्य देऊन पीक रचना युक्ततम करावी.

उदा. सोयाबिन, जवस, करडई या पिकांना प्राधान्य द्यावे.

(६) चंद्रपूर जिल्ह्यात सिंचनाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास वर्षातून तीनदा पिके घेता येतात.

उदा. खरिप हंगामात सोयाबिन, रब्बी हंगामात हरभरा किंवा गहू आणि उन्हाळी मुंग किंवा भुईमुंग याप्रमाणे.

(७) कापूस पिकाबद्दल सांगायचे झाल्यास कापूस बियाणामध्ये संशोधन होऊन गुलाबी बोंड अळीला बळी न पडणारे संकरीत वाण विकसीत करणे गरजेचे आहे.

थोडक्यात चंद्रपूर जिल्ह्यातील एकूण पिकाखालील क्षेत्राच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की, चंद्रपूर जिल्ह्यामध्ये अभ्यास कालावधी दरम्यान कापूस या पिकाखालील क्षेत्राचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. आणि एकूण अन्नधान्य पिकाखालील क्षेत्रात घट होत आहे. एकूण तेलबियांच्या पिक क्षेत्रामध्ये सोयाबिन या पिकाचे क्षेत्र वाढलेले आहे. एकूण तृणधान्य, एकूण ज्वारी या पिकाखालील क्षेत्र कमी होत आहे. यावरून असे लक्षात येते की, चंद्रपूर जिल्ह्यातील पिक रचनेत मोठे बदल होत आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील शेतकरी परंपरागत पिकांकडून नगदी पिकाकडे वळल्याचे पीक रचनेवरून दिसून येते.

संदर्भ :

www-survesystem-com

जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०२०, सांख्यिकीय कार्यालय अर्थ सांख्यिकीय संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, चंद्रपूर

बेराड रमेशचंद्र रा. (२००७), 'कृषी क्षेत्राचे आर्थिक सिद्धांत', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पृ. १ ते २

कविमंडन विजय (२००२), 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री. मंगेश प्रकाशन, नवी रामदासपेठ, नागपूर, पृ. २३३ ते २३७

रूद्र दत्तय के.पी.एम. सुंदरम् (२००९), 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस. चांद कंपनी लि., रामनगर, नई दिल्ली, पृ. ४४९ ते ४५०

कन्हाडे बी.एम. (२००७), 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

मिश्राय पुरी (२०००), 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई

राजदरेकर उमेश; दास्ताने संतोष; कविमंडन विजय (२००९), 'भारतातील शेती व उद्योग', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

देसाई स.श्री.मु.य भालेराव, 'कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेती व्यवसाय', निराली प्रकाशन, पुणे

krushi, Maharashtra.gov.in, 29.09.2020

देशमुख मोहन यु. (२०२१), 'नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पीक रचनेतील बदलांचा तुलनात्मक अभ्यास', पीएच.डी. पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध, एस.आर.टी. मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

तक्ता क्र. १

निवडक देशातील शेतीखालील जमिनीचे सरासरी धारण क्षेत्र

अ.क्र.	देश	हेक्टर
१	ऑस्ट्रेलिया	१९९.३
२	अमेरिका (U.S.A.)	१८६.९
३	इंग्लंड (U.K.)	७०.२
४	बेल्जियम	१६.०
५	युगोस्लाव्हिया	५.०
६	भारत	१.६
७	जपान	१.२०

स्रोत : इंडियन इकॉनॉमी रुद्र, दत्त आणि के.पी.एस. सुंदरम, ७२ वी आवृत्ती

तक्ता क्र. २

भारतातील शेतीखालील जमिनीचे सरासरी धारण क्षेत्र

अ.क्र.	राज्य	प्रतिव्यक्ती (धारण क्षेत्र)	सरासरी क्षेत्र	हेक्टरमध्ये
		१९७०-१९७१	१९९०-१९९१	२०१०-२०११
१	राजस्थान	५.४६	४.११	३.०७
२	महाराष्ट्र	४.२८	२.२१	१.४५
३	गुजरात	४.११	२.९३	२.११
४	मध्यप्रदेश	४.००	२.६३	१.७८
५	हरियाणा	३.७७	२.४३	२.२५
६	कर्नाटक	३.२०	२.१३	१.५५
७	पंजाब	२.८९	३.६१	३.७७
८	आंध्र प्रदेश	२.५१	१.५६	१.०८
९	ओडिसा	१.८९	१.३४	१.०४
१०	हिमाचल प्रदेश	१.५३	१.२०	०.९९
११	बिहार	१.५०	०.९३	०.३९
१२	आसाम	१.४७	१.३१	१.१०
१३	तामिळनाडू	१.४५	१.९३	०.८०
१४	पश्चिम बंगाल	१.२०	०.९०	०.७७
१५	उत्तर प्रदेश	१.६०	०.९०	०.७५
१६	जम्मू आणि कश्मिर	०.९४	०.८३	०.६२
१७	केरळ	०.५७	०.३३	०.२२
१८	भारत	२.२८	१.५७	१.१६

स्रोत : इंडियन इकॉनॉमी रुद्र, दत्त आणि के.पी.एस. सुंदरम, ७२ वी आवृत्ती

तक्का क्र. ३

लागवडीखालील शेती क्षेत्राचा हिस्सा

टक्केवारीमध्ये

अ.क्र.	पीक	१९५०-५१	१९७०-७१	२०००-०१	२०१०-११
१	अन्नधान्याखालील क्षेत्र	७५.००	७४.००	६४.००	६६.००
२	बिगर अन्नधान्याखालील क्षेत्र	२५.००	२६.००	३६.००	३४.००
३	सर्व पिके	१००	१००	१००	१००

स्रोत : भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त आणि के.पी.एस. सुंदरम

तक्ता क्र. 4
चंद्रपूर जिल्ह्यातील विविध पिकांखालील एकूण क्षेत्र

अ. क्र.	पिके	2008-09 टक्के	2009-10 टक्के	2009-10 टक्के	2010-11 टक्के	2010-11 टक्के	2010-11 टक्के	2010-11 टक्के	2010-11 टक्के	2012-13 टक्के	2012-13 टक्के	2012-13 टक्के	2015-16 टक्के	2016-17 टक्के	2017-18 टक्के	2017-18 टक्के	2018-19 टक्के	2018-19 टक्के			
1	तांदूळ	152863	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517	142517		
2	गहू	24498	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	20417	
3	ख. ज्वारी	17202	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168	15168
4	र. ज्वारी	43702	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193	26193
5	र. ज्वारी	60904	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361	41361
6	बाजरी	15	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002	6	0.002
7	इ. तुणधान्य	249	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04	104	0.04
8	र. तुणधान्य	238564	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499	204499
9	हरभरा	11714	2.27	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23	10520	2.23
10	तूर	27433	5.31	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68	26803	5.68
11	मूंग	4568	0.88	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85	4029	0.85
12	उडीद	3545	0.68	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67	3180	0.67
13	इ. कडधान्ये	5769	1.11	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16	5496	1.16
14	र. कडधान्ये	72130	13.98	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97	65929	13.97
15	र. अन्नधान्ये	310788	60.25	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34	270428	57.34
16	भूईमुंग	111	0.02	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027	131	0.027
17	तांदूळ	1777	0.34	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	जवस	16667	3.23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	सुर्यफूल	48	0.009	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011	53	0.011
20	सोयाबिन	113767	22.05	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	र. तेलबिया	134705	26.11	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10	137280	29.10
22	ऊस	48	0.009	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005	25	0.005
23	कापूस	61499	11.92	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88	56060	11.88
24	मिरची	8739	1.69	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65	7815	1.65
	पिकांखालील एकूण क्षेत्र	515779	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608	471608
		(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)	(100.00)

स्त्रोत : जिल्हा सामाजिक व सामाजिक व आर्थिक समालोचन चंद्रपूर जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई (2009 ते 2020)

टिप: कंसातील आकडे एकूणशी प्रमाण दर्शवितात.

आलेख क्र. ४

चंद्रपूर जिल्ह्यातील विविध पिकांखालील एकूण क्षेत्र

